

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34.096

ПОНЯТТЯ Й СУТНІСНІ ОЗНАКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

CONCEPT AND ESSENTIAL FEATURES OF THE LEGAL REGULATION: MODERN VIEW

Ваньчук І.Д.,

*здобувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

У статті визначено сутнісні ознаки та сформульовано поняття правового регулювання через призму сучасних підходів до його розуміння. З урахуванням суспільного досвіду, специфіки об'єкта і предмета правового регулювання визначено вимоги, дотримання яких під час правового регулювання надасть можливість досягнення оптимального рівня його ефективності. Запропоновано авторське визначення правового регулювання як специфічної системи нормативного впливу на суспільно значущі, свідомо-вольові, повторні та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування, яка реалізується через визначення базових складових зазначених відносин і з використанням спеціальних юридичних засобів.

Ключові слова: правове регулювання, вимоги, предмет правового регулювання, нормативний вплив, система правового регулювання.

В статье определены сущностные признаки и сформулировано понятие правового регулирования через призму современных подходов к его пониманию. С учетом общественного опыта, специфики объекта и предмета правового регулирования определены требования, соблюдение которых при осуществлении правового регулирования позволит достичь оптимального уровня его эффективности. Предложено авторское определение правового регулирования как специфической системы нормативного воздействия на общественно значимые, сознательно-волевые, повторные и устойчивые общественные отношения с целью их упорядочения, которая реализуется через определение базовых составляющих элементов указанных отношений и с использованием специальных юридических средств.

Ключевые слова: правовое регулирование, требования, предмет правового регулирования, нормативное воздействие, система правового регулирования.

The article defines the essential features and formulated the concept of legal regulation in the light of modern approaches to its understanding. Given the social experience, the specificity of the object and subject of legal regulation defines the requirements, the implementation of legal regulation in compliance with which would achieve the optimum level of efficiency. Author's definition of legal regulation as a specific system of regulatory impact on the public interest, conscious and willful, repeated and sustained public relations for the purpose of ordering, which is implemented by defining the basic constituent elements of these relations and the use of special legal means.

Key words: legal regulation, requirements, subject of legal regulation, regulatory impact, system of legal regulation.

Актуальність теми. На сьогодні серед науковців відсутня єдність позицій стосовно визначення сутності й поняття правового регулювання. Проте останнім часом стало приділятися більше уваги дослідженням загальних закономірностей розвитку системи правового регулювання з погляду її внутрішньої організації як складної за внутрішньою будовою системи, елементи якої також є складними за своєю організацією системами. Учені почали акцентувати увагу на тому, що система правового регулювання за своєю сутністю є дисипативною. Усе це зумовлює необхідність вивчення сутнісних ознак правового регулювання як складної системи й на їх базі формулювання дефініції правового регулювання.

Правове регулювання як правова конструкція почало привертати увагу дослідників у галузі те-

орії права починаючи з 30-х рр. ХХ ст. Представниками цього періоду прийнято вважати М.А. Аржанова та П.В. Стучку, які виходили із розуміння сутності правового регулювання як організованого державного впливу на суспільні відносини через створення норм права [1, с. 106]; як власне змісту окремих галузей права [2, с. 20], відповідно. Проте варто зазначити, що особлива активність у дослідженні проблем правового регулювання припадає на 60–70 рр. ХХ ст. Тому метою статті є виявлення сутнісних ознак і формулювання дефініції правового регулювання суспільних відносин, для досягнення якої необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати наукові позиції щодо розуміння сутності правового регулювання й визначити його сутнісні ознаки.

Серед сучасних вітчизняних учених, публікації яких пов'язані з дослідженням правового регулювання, можна назвати таких як Т.Г. Андрусак, С.В. Бобровник, В.В. Головченко, О.В. Зайчук, А.П. Заєць, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, Є.Б. Кубко, О.М. Мельник, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіх, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, В.М. Селіванов, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Скакун, В.В. Цветков, Ю.С. Шемшученко та інші, проте єдиного розуміння структури функцій юридичної відповідальності, а також кількості її складових наразі не сформовано, що об'єктивно зумовлює необхідність їх подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні серед науковців відсутня єдність позицій стосовно визначення сутності й поняття правового регулювання. Наразі загальноприйнятими вважаються два основних підходи до розуміння сутності досліджуваного правового явища: широкий, за якого до компонентного складу правового регулювання належать усі форми впливу на свідомість і поведінку суб'єктів права, тобто передбачається застосування всіх нормативних та індивідуальних юридичних засобів для упорядкування суспільних відносин; вузький, за якого упорядкування суспільних відносин здійснюється за допомогою застосування виключно нормативних юридичних засобів, тобто механізму правового регулювання. В основу цих підходів покладено позиції науковців щодо питання про співвідношення предмета правового регулювання і предмета правового впливу або, відповідно, юридичних засобів. Варто зазначити, що нині панівною є позиція тих учених, які є прихильниками вузького підходу до розуміння сутності правового регулювання. Проте, на нашу думку, жодний із двох зазначених вище підходів не в змозі надати цілісне уявлення про сутнісні ознаки та складні зв'язки як між внутрішніми складовими системи правового регулювання, так і її самої із явищами соціальної та правової дійсності. Такий стан речей зумовлений пануванням лінійного наукового мислення, характерного дослідникам проблем правового регулювання.

У зв'язку з цим останнім часом стало приділятися більше уваги дослідженням загальних закономірностей розвитку системи правового регулювання з позиції її внутрішньої організації як складної за внутрішньою будовою системи, елементи якої також є складними за своєю організацією системами. Акцентується увага на тому, що система правового регулювання є за своєю сутністю дисипативною, сутнісними ознаками якої є такі: її існування можливе виключно за умови постійного обміну інформацією з навколишнім світом; у разі припинення такого обміну зазначена структура руйнується й гине; ядерною ознакою такої системи є поєднання порядку та хаосу; виникнення порядку в цій системі за кількісним показником полягає у зменшенні ентропії, але останнє відбувається за рахунок поглинання порядку з навколишнього середовища, тобто збільшення хаосу в зовнішній системі [3, с. 113]; ця система здійснює синтез порядку й хаосу, оскільки вони є взаємопов'язаними, так само

як упорядкована та неупорядкована системи. Отже, починає формуватися третій підхід, зумовлений виникненням нового нелінійного наукового мислення, яке з'явилося внаслідок дослідження систем із складною внутрішньою будовою, здатних до самоорганізації, та характеризувалося трьома «не»: нестійкість, незворотність, неоднаковість [4, с. 130]. У контексті дослідження проблем правового регулювання заслуговує на увагу наукова позиція М.Ю. Осипова, який розглядає правове регулювання як таку систему, яка утворює цілісну і структуровану за принципом ієрархії сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою статичних та динамічних елементів, серед яких до перших належать об'єкт, предмет, принципи, цілі, метод, механізм; а до динамічних – регламентація процесів установавання норм права, базових правовідносин, норм договору, процесу реалізації прав і обов'язків суб'єкта права, правозастосування [5, с. 56–57].

Справді, ідеальне буття права є невід'ємною частиною його реального існування, тобто об'єктивації у практичній поведінці суб'єктів правовідносин. Погоджуючись із Н. Неновським, можна говорити про те, що за певних життєвих обставин право може виникати та функціонувати в реальній дійсності й без закону або поза ним. Тому без перетворення абстрактної правової норми у практичну площину реальної поведінки суб'єктів правовідносин належне з юридичного погляду може назавжди залишитися мертвим і позбавленим жодного сенсу існування [6, с. 81].

Подібної позиції дотримується й А.В. Поляков, який вважає, що право реально існує лише тоді, коли воно має певне соціально-культурне змістове наповнення, легітимізоване в суспільстві та визначає права й обов'язки членів суспільства. Він дотримується думки про необхідність виходити з того, що право існує й поза державою; створення норм права не варто пов'язувати виключно з нормативно-державним волевиявленням, а й із необхідністю соціального визнання прийнятих державою нормативно-правових актів, а також із можливістю безпосереднього соціального виникнення права; усвідомлення права не лише як статичної та логічно взаємопов'язаної системи правових норм, а як динамічної та дисипативної системи, що характеризується подекуди конфліктним, проте синергійним процесом взаємодії правових норм різних підсистем [7, с. 279].

Звичайно, такі підходи до розуміння сутності й поняття правового регулювання мають власні обґрунтування та певну логіку існування, проте, на нашу думку, за такої ситуації поза увагою вчених залишається ключове питання: із яких позицій вони виходять у розумінні того, за допомогою чого – права – здійснюватиметься упорядкування суспільних відносин. Як нам видається, обґрунтуванням різноманітних позицій учених стосовно визначення сутності поняття правового регулювання може стати їх належність до груп прихильників тих чи інших підходів до розуміння права як такого. Різні підходи до праворозуміння об'єктивно спричиняють плутанину в термінології, коли деякі науковці правове регулю-

вання розглядають виключно як синонім державно-правового регулювання або отожднюють його із законодавчим регулюванням.

Аналіз зазначеного вище правового матеріалу все ж таки не дає нам чітких відповідей на питання про те, у чому ж саме полягає сутність правового регулювання. Щоб відповісти на зазначене запитання та сформулювати дефініцію правового регулювання, вважаємо за потрібне насамперед вивести його сутнісні ознаки. Спробуємо їх сформулювати:

1. Правове регулювання, на думку низки вчених, і ми з цим погоджуємося, є нормативним впливом на суспільні відносини. На підтвердження цієї тези можемо навести позиції деяких учених, які під правовим регулюванням розуміють таке: нормативний організаційний вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування зазначених відносин і відповідно до суспільних потреб (С.С. Алексєєв) [8, с. 5]; різновид правового впливу, що передбачає використання спеціальних правових засобів у зв'язку з необхідністю юридичної організації суспільних відносин (Т.В. Кашаніна) [9, с. 54]; правовий організаційний вплив на суспільні відносини, який здійснюється з метою підтримання чинного режиму функціонування системи без її переходу в новий стан і полягає в забезпеченні упорядкованості суспільних відносин (І.Я. Дюрягін) [10, с. 84–85]; різноманітні форми юридичного впливу держави на поведінку суб'єктів суспільних відносин (Л.С. Явич) [11, с. 26].

Крім того, варто зазначити, що в результаті здійснення правового регулювання ті суспільні відносини, які входять до предмета його регулювання, набувають юридичної форми, тобто стають такими, що є максимально наближеними до визначеної чинним законодавством універсальної моделі відповідних правовідносин.

2. Правове регулювання здійснюється за допомогою спеціальних юридичних засобів, до яких зазвичай науковцями зараховуються правові явища, що виражаються в настановах, діяннях і технологіях, за допомогою яких задовольняються інтереси й потреби суб'єктів правовідносин і відбувається досягнення соціально корисних цілей [12, с. 5]. Обґрунтуванням цієї тези можна вважати такі підходи вчених до визначення сутності правового регулювання, а саме: воно розглядається як вплив, який здійснюється всією системою юридичних засобів на суспільні відносини з метою їх упорядкування (А.В. Малько) [13, с. 5]; регулювання суспільних відносин за допомогою норм права та інших юридичних засобів (А.Ф. Черданцев) [14, с. 5]; вплив права на суспільні відносини за допомогою юридичних засобів: норм права, правовідносин, актів реалізації права (А.І. Бобильов) [15, с. 10]; цілеспрямований вплив на соціальні відносини, що здійснюється правовими юридичними засобами (К.В. Шундіков, В.В. Субочев) [16, с. 13]; різновид правового впливу, який передбачає використання спеціальних правових засобів з метою юридичної організації суспільних відносин (Ю.Г. Ткаченко) [17, с. 35].

З аналізу цих визначень можна побачити, що визначення чіткого переліку інструментів, які зараховуються до заходів правового впливу, у кожного з авторів різне. Тому ми пропонуємо надалі виходити з того, що до зазначених заходів потрібно зараховувати ті інструменти, за допомогою яких суспільні відносини, що утворюють предмет правового регулювання, набувають юридичної форми, а отже, відбувається регламентація діяльності суб'єктів відповідних правовідносин.

3. Правове регулювання має власні предмет і об'єкт, перший із яких утворюють загальнозначущі, свідомо-вольові, стійкі, повторні правовідносини; другий – поведінка або/та діяльність суб'єктів правовідносин.

4. Правове регулювання має здійснюватися в чіткій відповідності до вимог, тобто тими базовими положеннями, які сформульовано з урахуванням суспільного досвіду, специфіки об'єкта і предмета правового регулювання, яким повинна відповідати чинна система джерел права. Здійснення правового регулювання із дотриманням таких вимог надасть можливість досягти оптимального рівня його ефективності. Виходячи із життєвої логіки та суспільної доцільності, можна запропонувати такі вимоги до здійснення правового регулювання, а саме: чіткість і однозначність нормативного формулювання вимог правових норм, які стосуються процесу правового регулювання; вираженість і обґрунтованість правового регулювання; суворе дотримання прав та свобод суб'єктів правовідносин, а також оптимальне врахування їх інтересів; забезпечення стабільності правового регулювання; обов'язковість урахування в процесі правотворчості, а відповідно, і правового регулювання однієї з базових ознак правовідносин – системності. Уважаємо за доцільне зупинитися на їх розкритті, що надасть нам можливість отримати більш глибоке уявлення про ті процеси, які відбуваються під час правового регулювання.

Кінцевою метою правового регулювання є створення юридично оформленої моделі суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання, поведінки та діяльності суб'єктів права. Тут дуже важливо зрозуміти, у чому полягає різниця між результатами правового впливу та правового регулювання, оскільки дуже часто науковці, включаючи такі явища правової дійсності, як інформаційний і ціннісно-мотиваційний правовий вплив, правове виховання суб'єктів правовідносин з метою приведення їх поведінки у відповідність до визначених нормами права нормативних моделей структури правового регулювання, створюють певну плутанину та ускладнюють проведення розмежувальної лінії між правовим регулюванням і правовим впливом. У цьому контексті ми виходимо з того, що результатом правового регулювання є створення нормативної моделі суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання, поведінки та діяльності суб'єктів права, а результатом правового впливу – відповідність поведінки суб'єктів права визначеним нормами права нормативним моделям, яка

досягається завдяки здійсненню інформаційного й ціннісно-мотиваційного правового впливу, правового виховання тощо.

5. Правове регулювання є складно організованою системою. Підтримуємо точку зору А.В. Нестерова стосовно того, що системою є сукупність щонайменше її двох компонентів із різних універсумів, у якій елементи не втрачають власної належності до своїх універсумів, а знаходяться в динамічній урівноваженій взаємодії між собою, яка створює підґрунтя для виникнення нової якості, не притаманної жодному з цих елементів окремо [18, с. 4]. Ми за аналогією пропонуємо розглядати правове регулювання як таку систему, елементний склад якої утворюється із компонентів, що належать до різних універсумів і лише у своєму поєднанні та взаємодії здатні породжувати нові якості, не властиві жодному з них окремо.

На сьогодні відсутня в наукових колах єдність думок стосовно системи правового регулювання загалом і її елементного складу зокрема. Зазвичай під системою розуміється порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь, або сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних

за спільною ознакою, призначенням [19]. Ми переконані у тому, що таке визначення можна без застережень брати за основу для визначення системи правового регулювання. Так, можна за аналогією попередньо визначити систему правового регулювання як сукупність елементів правового регулювання, які об'єднані між собою та взаємодіють задля досягнення спільної мети.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що правове регулювання, на нашу думку, надалі має розглядатися як специфічна система нормативного впливу на суспільно значущі, свідомо-вольові, повторні та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування, яка реалізується через визначення базових складових зазначених відносин і з використанням спеціальних юридичних засобів. Для забезпечення стабільності системи правового регулювання необхідно забезпечити здійснення її функціонування відповідно до чітко визначених принципів правового регулювання; використання оптимально підбраного з урахуванням специфіки суспільних відносин методу правового регулювання; наявності реально та ефективно діючих механізмів роботи діяльних елементів правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стучка П. Революционная роль советского права / П. Стучка. – М., 1931. – 216 с.
2. Аржанов М.А. Предмет и метод правового регулирования в связи с вопросом о системе советского права / М.А. Аржанов // Советское государство и право. – 1940. – № 8–9. – С. 20.
3. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопр. философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.
4. Чешков М.А. Синергетика: за и против хаоса / М.А. Чешков // Обществ. науки и современность. – 1996. – № 6. – С. 128–140.
5. Осипов М.Ю. Правовое регулирование как динамическая система / М.Ю. Осипов // Право и политика. – 2006. – № 11. – С. 56–57.
6. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; под ред. В.Д. Зорькина ; вступит. ст. и пер. В.М. Сафронова. – М. : Прогресс, 1987. – 246 с.
7. Поляков А.В. Общая теория права в контексте коммуникативного подхода : [учебник для ун-тов] / А.В. Поляков. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. – 864 с.
8. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 187 с.
9. Кашанина Т.В. Соотношение централизованного и децентрализованного правового регулирования / Т.В. Кашанина // Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 54–64.
10. Дюрягин И.Я. Право и управление / И.Я. Дюрягин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 168 с.
11. Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л.С. Явич. – М. : Госюриздат, 1961. – 172 с.
12. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема / А.В. Малько // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 4–16.
13. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / А.В. Малько. – М. : Юрист, 2004. – 250 с.
14. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике / А.Ф. Черданцев. – Екатеринбург : Наука, 1993. – 189 с.
15. Бобылев А.И. Теоретические проблемы правового регулирования / А.И. Бобылев // Право и политика. – 2002. – № 8. – С. 10–16.
16. Шундилов К.В. Механизм правового регулирования / К.В. Шундилов. – Саратов, 2001. – С. 54; Субочев В.В. Законные интересы как неотъемлемый компонент механизма правового регулирования / В.В. Субочев // Право и политика, 2007. – № 2. – С. 13.
17. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю.Г. Ткаченко. – М., 1980. – 176 с.
18. Нестеров А.В. Философия систем / А.В. Нестеров // НТИ. – Выпуск 1. – 2002. – № 4. – С. 4.
19. Академічний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/systema>.